

OS *LEMAVI* A TRAVERSO DAS FONTES LITERARIAS E EPIGRÁFICAS.

Montserrat Delgado Borrajo

Manuel Grande Rodríguez

Universidade De Vigo

Laboratorio De Arqueoloxía Da Universidade De Vigo (Lauv)

Resumen: As fontes literarias e epigráficas testemuñan a existencia de diversos pobos indíxenas no Noroeste antigo. Un deles son os *Lemavi*, protagonistas do pasado antigo da Terra de Lemos. As mencións aos distintos pobos antigos son xenéricas e describen a maioría deles de mesma forma. Cousa que o rexistro arqueolóxico non certifica. Este artigo propón cruzar a información da análise arqueolóxica do territorio cos datos extraídos das fontes, para poder sacar conclusións interesantes que avancen nas hipóteses máis actuais sobre a romanización.

Palabras Clave: Arqueoloxía da Paisaxe, Territorio, Historia Antiga, Romanización.

Abstract: The classical sources and epigraphy testify the existence of various indigenous peoples in the ancient Northwest. One concerns are the *Lemavi*, protagonists of the past ancient of "Terra de Lemos." The references to different ancient peoples are generic and described the majority in the same way. This article intends to cross the information Landscape Archaeological analysis with data drawn from sources, in order to draw conclusions interesting move in the most current assumptions about the romanization.

Keyword: Landscape (Archaeology), Heritage, Ancient History, Romanization.

INTRODUCCIÓN

O coñecemento dos pobos que habitaban o Noroeste na antigüidade é hoxe unha tarefa ardua e complexa. Abordar o coñecemento de dita realidade pasada resulta aínda máis complicado se este achegamento senón se fai dende unha interdisciplinabilidade entre os distintos campos de coñecemento cos que conta o historiador. Algunhas das veces, estudos coherentes sobre o mundo protohistórico e antigo peninsular caeron en incómodos clichés e atrancos por deseñarse só, e en exclusiva, ben dende a Historia, a Epigrafía ou a Arqueoloxía.

Non é este o lugar para deterse máis nesa problemática, pero a actualidade impón a necesidade de manexar datos, interpretacións e/ou liñas de investigación converxentes, sendo analizadas dende a pluralidade integral da epistemoloxía de cada un dos saberes antes citados. O resultado vai ser unha maior e mellor comprensión dos procesos históricos.

Nos últimos tempos, a análise arqueolóxica do territorio, ou arqueoloxía da paisaxe, tomou a iniciativa á hora de investigar e comprender as relacións do home e das sociedades pasadas co seu medio, investigando os cambios producidos na paisaxe a causa da evolución social. A relación home–medio obsérvase superando a visión instituída da Nova Arqueoloxía (OREJAS, 1995: 50), consagrando ó territorio-paisaxe coma produto e rexistro das interaccións humanas de todo carácter (económicas, sociais, políticas...). Nembargantes, o máis destacable desta nova forma de abordar o estudio do pasado, é que se pode facer non só dende o mundo da arqueoloxía. A paisaxe coma rexistro material (e inmaterial) é abordado dende a integración da Historia –enténdase sobre todo as fontes literarias–, a Epigrafía e a propia Arqueoloxía, conseguindo resultados máis que aceptables e innovadores.

O artigo que presentamos a continuación, responde a estas consideracións previas. Xa en outros traballos, dimos a coñecer os resultados parciais da investigación dun de nós (Grande Rodríguez, 2007; 2008), sobre a análise arqueolóxica da paisaxe antiga da Terra de Lemos, que continuamos a investigar de maneira integral. Un dos núcleos centrais de dita investigación é a análise dos cambios producidos entre o fin da Cultura Castrexa e a dominación romana, e o desenvolvemento desta última, feito coñecido tradicionalmente coma romanización.

Non obstante, cecais nos traballos anteriores aportamos un punto de vista excesivamente arqueolóxico, seica porque xa outros se encargaron de estirar, extrapolar, comparar ou analizar as fontes escritas (tanto epigráficas coma literarias). Pese a elo, tamén notamos nos últimos tempos unha serie de erros, confusións ou falla de perspectiva en algunhas interpretacións que

deron lugar a tópicos que calaron en determinados ámbitos, e que cremos oportuno matizar ou clarificar. Ademais, se cruzamos estes datos co resto das nosas investigacións podemos ofrecer novos campos e perspectivas que son interesantes á hora de recabar novos resultados. O estudio das fontes literarias e epigráficas pode enriquecer e completar o coñecemento das sociedades antigas, que recuperamos en parte mediante a arqueoloxía. Neste caso, as investigacións sobre a Terra de Lemos en época antiga ten uns claros protagonistas, os *Lemavi*. A revisión de estudos xa realizados, novos achados e referencias pode aclarar a orixe e características –etnoxénese– do pobo indíxena lemavo e facer mudar a visión habitual sobre o proceso de integración no estado romano.

A súa vez, a investigación sobre a antigüidade do Noroeste admite varias hipóteses interpretativas nas que pode xogar un papel crucial para a súa validación o papel xogado polos *Lemavi* e o estudio territorial da Terra de Lemos. As nosas pesquisas sobre a territorialidade, o poboamento e explotación do territorio neste zona en época prerromana e romana (e tamén Altomedieval) posibilita cruzar resultados e hipóteses co exame das fontes documentais, que no caso do Noroeste en xeral, e dos *Lemavi* en particular, son escasas, xenéricas, parciais ou de difícil interpretación, e de dubidoso ou escaso valor en si mesmas. Deste xeito, as deducións extraídas desta zona de estudio, poden valer coma exemplo e referencia das hipóteses xerais sobre a natureza da Cultura castrexa e a dominación romana, polo menos na *Gallaecia interior*.

FONTES LITERARIAS

Os diferentes estudos arqueolóxicos do territorio galaico antigo, demostran unha clara heteroxeneidade en canto ó poboamento prerromano e romano, feito que as fontes literarias non parecen certificar. É aquí, que nos encontramos co primeiro problema, xa antes mencionado. As veces (as máis das veces) as fontes non casan coa realidade que nos encontramos en outros campos de investigación. Esta dificultade e inconexión entre uns e outros datos débese, a propia natureza das fontes literarias.

FONTES LITERARIAS CLÁSICAS

A cronoloxía das fontes antigas (aínda que recollan datos autores precedentes) responde como mínimo á integración do Noroeste no Imperio despois do cambio de Era. Isto implica que a información transmitida –etnográfica, administrativa, xeográfica...–, amais de escasa, fai referencia a unha sociedade organizada por Roma, e polo tanto mediatizada polos seus intereses. A orixe das fontes é eminentemente romana, co cal, existe un

marcado nesgo subxectivo, xa non exclusivo do autor, senón da sociedade na que este se atopa inserto. A gran, culta e civilizada Roma impoñese a barbarie destes pobos indíxenas. Por último, os textos son na súa maioría xenéricos, ou sexa, non fan referencias clarificadoras nin substanciais entre os diversos pobos do Noroeste, que se describen de maneira agrupada e homoxénea, pese ás manifestas diverxencias que subxacen na etnoxénese castrexa.

A parte das descrições xenéricas de Strabón ou Tito Livio, as primeiras noticias escritas concretas que temos sobre os *Lemavos* é a mención que deles fai Plinio Caio Segundo¹ (23–79 d.E.) no seu libro *Naturae Historiarum Libri* (III, 18):

“[...] Lucensis conventus populorum est sedecim, praeter Celticos et Lemavos ignobilium ac barbarae apellationis, sed liberorum capitum ferme CLXVI [...]”²

A noticia non é moi clarificadora. Nada máis nos transmite a existencia dunha entidade indíxena –denominada *populus*– cuxa denominación fai referencia aos *Lemavos*, e que xunto con quince máis, forman o convento lucense, entidade organizativa político-xudicial implantada por Roma dentro das provincias. A orixe do nome de *Lemavus/Lemavi* semella ser un nome formado a partires dun nome concreto referido a un elemento da paisaxe onde habitaban (Untermann, 1992: 20), seica unha lagoa, zona pantanosa ou río que derivaría da raíz indoeuropea Lem-, Lim-, Lym-, que definiría un terreo pantanoso ou asolagado como sucede nos casos da Limia ou Limoges, ámbolos dous cunha lagoa e unha chaira húmida como identidade xeográfica, o igual que pasa coa cubeta sedimentaria de Lemos. A raíz lingüística concreta do termo³ é nos descoñecida xa que ven filtrado a traveso do latín, feito que dificulta a aproximación á gramática do mesmo..

¹ Sabemos que Plinio manexou o *Orbis Pictus*, a gran obra froito da laboura administrativa e censataria de Agripa –compañeiro predilecto de Augusto na forxa do Principado– no Noroeste dende o ano 19 a.E. Tamén sacou proveito da súa propia experiencia como membro da administración en época flavia na provincia Citerior Tarraconense da que foi legado, en onde se englobarían as dúas Gallaecias (*Lucensis* e *Bracarenensis*).

² Traducción (Romero Masiá e Pose Mesura, 1987: 60-83): “[...] O convento Lucense ten ademais dos Célticos e Lemavos 16 pobos de nome descoñecido e bárbaro, pero ten case 166000 homes libres [...]”

³ A definición de etnónimo é farto imprecisa, o cal non impide que sexa útil para as investigacións do pasado indíxena (Untermann, 1992: 19). Como tal, define a unha agrupación humana (homes, mulleres e nenos) que forma unha comunidade que ten un mesmo domicilio e economía, con rasgos perennes que os diferencia doutros grupos veciños. No caso do Noroeste castrexo, os rasgos perennes estarían na habitación nun mesmo ente –o castro– conformando mesmas organizacións sociais e administrativas –tribos, clans...– seica con base territorial. Os trazos étnicos –entendidos como raciais– son excluídos, porque, coma di Pereira (1992: 41) na antigüidade defínese “...non ó home espido...” senón coas súas características culturais, tradicións e costumes. Dentro desta, a lingua é un dato importante pero non único, para definir a unha formación social-cultural dunha comunidade ou diferenciala doutra (Untermann, 1992: 30).

Os lemapos aparecen coma habitantes de un colectivo que ocupa un lugar xeográfico concreto, non coma habitantes dun topónimo ou cidade, senón dun territorio do cal eles son a súa comunidade. Estas unidades convértense nas formas básicas da organización do Noroeste, dunha maneira máis ou menos homoxénea, algo que casa moi ben co rexistro arqueolóxico e epigráfico da Gallaecia antiga. Algunhas das agrupacións indíxenas inferiores da Gallaecia son chamadas polo seu apelativo de pobo (lemapos, límicos, seurros...) mentres que noutros a súa denominación é un nome de lugar/cidade (os aquiflavienses > *Aquae Flaviae*, por exemplo). Os primeiros deles –os lemapos, por exemplo– pola súa denominación semellan responder a formación de tribos ou pobos –de base territorial–, e móstranse igualados en status xurídico-administrativo ás cidades, e non a outras unidades superiores. Para ámbalas dúas tipoloxías de comunidades, as unidades superiores son os conventos xurídicos. Esta situación só é entendible dentro Gallaecia romana. Que sucedese o mesmo en época prerromana é improbable, pero algunhas das características desa organización protohistórica é posible que se transluzan nestas conclusións.

A diferenciación no texto pliniano ao mencionar a “...*Celticos et Lemavos...*” deu pé a algúns investigadores (Vázquez Rodríguez, 1990: 57) a facer unha definición antagonista entre os primeiros, de suposta orixe celta-indoeuropea, e os segundos que opostos aos primeiros, poderían ter unha orixe autóctona dende as comunidades do Bronce Final. Dende o noso punto de vista, o texto non di máis do que representa, agora ben, a problemática da orixe das comunidades castrexas –e da propia Cultura castrexa– é un tema aínda discutible e tan extenso que é imposible tratar neste texto. Nembargantes, cabe facer un apuntamento, os antropónimos –*Fabia, Eburo, Caesio...*– e teónimos –*Berfoni, Lucubo Arquienobo...*– aparecidos nos epígrafes da Terra de Lemos ou referidos aos lemapos indican unha clara vinculación indoeuropea ao gardar estreita relación coa lingua lusitana (Albertos Firmat, 1977), que xunto coa celtibérica son linguas indoeuropeas arcaicas, diferentes entre si pero estreitamente emparentadas (Untermann, *op. cit.*: 30). Non debeu funcionar a dicotomía indíxena–foráneo durante a Cultura castrexa, xa que de haber achegas de poboación indoeuropea, debeu haber mestizaxe. Máxime, se como parece, entre os diferentes pobos ou *populi* que se citan dentro da *Gallaecia*, non hai gran diferenza cultural, lingüística ou nas tradicións, coma para responder efectivamente a unha diferenciación “étnica” (*vid.* nota 3), polo que realmente as diferencias baseadas neste tipo

de caracteres –é dicir, os etnónimos máis representativos– deberon afectar ás grandes denominacións étnicas, ou sexa, Galaicos –coa diferenciación entre Lucenses e Bracarenses– e Lusitanos, e Ástures ou Cántabros.

A segunda fonte onde aparecen mencionados os lemavos é na obra *Geographia* de Ptolomeo (100–170 d.E.). Nela, o xeógrafo alexandrino representa unha cosmografía con manifestas raíces na tradición científica grega e utilizando os datos da cartografía imperial romana, o igual que Plinio. Cando repasa os conventos, pobos e cidades que forman o Noroeste hispánico, e fai a descrición dos *Gallaeci Lucensis* nomea de novo aos lemavos, pero cun dato máis, xa que lles outorga unha cidade, *Daktonion* (Ptolomeo, Táboa II, Capítulo 6, 25):

25: Λεμαύων

Λαχτόνιον

ζ' L'' - πδ' 4

Como cosmógrafo, a Ptolomeo interésalle a ubicación universal da xeografía coñecida, incluíndo non só accidentes xeográficos senón tamén as comunidades que habitan dito espacio. Todo elo resumido nun eixo cartesiano no que mediante coordenadas se sitúan tódolos puntos referenciados nas táboas. Pese ao sucinto da información, déixanos varios aportes e tamén dúbidas significativas.

A latitude e lonxitude (7º 30' – 44º, respectivamente), sitúa aos lemavos ao sur da súa capital conventual, *Lucus Augusti*, en posición meridiana, tamén máis ao sur dos *Seurri*, probables habitantes da actual Sarria. A identificación *Lucus Augusti* – *Seurri* – *Lemavi* coa actual realidade Lugo – Sarria – Lemos semella certa (Fig. 1), pese aos erros nos grados ptolemaicos, que anunciara Monteagudo (1947: 609–653). Non cabe dúbida de que os lemavos habitaron o núcleo da actual Terra de Lemos, polo menos dende a conquista romana, e pese a reorganizacións e recolocacións derivadas da administración imperial, tamén durante a etapa inmediatamente precedente –Idade do Ferro II–.

En canto a localización e a natureza de *Daktonion/Dactonio*, convertéronse nun auténtico cabalo de batalla da historiografía científica e a microhistoria local de Monforte de Lemos. Non cabe recoller aquí toda a problemática da cuestión, coas posibilidades e polémicas que dende antano sacoden ás investigacións (Rodríguez Colmenero, 1996: 240), pero si se pode ofrecer unha simple escolma coa hipótese máis probable dende o noso punto de vista.

⁴Traducción (Romero Masía e Pose Mesura, 1987: 99-100): 25: Dos Lemavos, Dactonio. Coordenadas: 7º 30' – 44º.

Hoxe en día, logo das investigacións de Arias Vilas (1992: 225–256) e Pérez Losada (2002: 279–291) cremos nitidamente demostrado que o enclave de S. Vicente de Castellós foi o núcleo rural romano aberto máis desenvolvido da comarca de Lemos. Sen escavacións en area nin prospeccións sistemáticas, a riqueza ergolóxica do lugar de Castellós define a este enclave coma un asentamento protourbano, a medio camiño entre a cidade e a aldea. A historiografía actual defíneos como Aglomerados Secundarios (Pérez Losada, 2002) e cuxo termo latino máis aproximado sería o de *Vici* –aínda que se englobarían en aquel outros enclaves coma *mansiones*, *conciabula* ou *fora*–. O máis parecido a unha cidade, coma caracteriza Ptolomeo a Dactonio, que hai na Terra de Lemos, sen dúbida é Castellós. O asentamento de Proendos, en Sober, tamén ten enorme importancia aínda que de menores proporcións –e cronoloxía máis reducida?– (Grande Rodríguez, 2007: 127). O problema aparece cando documentos medievais –que logo veremos– refírense ó monte de S. Vicente do Pino, na actual capital de Lemos, Monforte, como *Castrum Actonium* ou *Castro Luctonio*. Por afinidade lingüística teñense identificado estes co *Daktonion* ptolemaico.

A dinámica suxestionada por Arias Vilas (1992: 242) e Pérez Losada (2002: 290) ante a falta –nese momento– de restos na vila de Monforte anteriores á época medieval foi a seguinte: S. Vicente de Castellós, baixo a invocación de *Dactionum/Daktonion*, exercería a capitalidade durante o dominio romano da *civitas Lemavorum* (s. I-V d.E.); o asentamento entrou en declive e se abandonou por completo –ou case, converténdose na pequena aldea que hoxe–, durante a Alta Idade Media (s. VI–X). Cando se decide fundar no s. IX o mosteiro de S. Vicente, no monte do Pino (curiosamente baixo a mesma advocación que a igrexa de Castellós) e logo, no s. XII a vila de Monforte, os habitantes puideron recoller o vello topónimo lemavo para xustificar historicamente a capitalidade do Val de Lemos⁴.

Nembargantes, a polémica volveu de novo a escea, cando fai un par de anos se descubriron as primeiras estruturas constructivas castrexas no monte de S. Vicente do Pino⁵, en Monforte. A existencia dun asentamento castrexo quedou probado con outra campaña de escavación no inverno do 2007, no xardín traseiro do pazo de Lemos no monte do Pino. Unha das localizacións típicas de *Daktonion* sempre foi esta, por ser dende a Idade

⁵ Arias Vilas apunta outro caso similar: a transposición do nome entre *Conimbriga* –actual *Condeixa*– e *Aeminium* –a actual Coimbra– cando aquela foi abandoada tralos ataques xermanos e se traslada a *Aeminium* a Sé Episcopal.

⁶ Agradecemos o aviso e a información transmitida por Iván López Merayo, arqueólogo da zona, non só sobre estes achádegos en Monforte, senón en toda a comarca de Lemos.

Media a capital do condado de Lemos. A crítica para desbotar esta ubicación sempre foi a inexistencia de achados na vila pese a intensa remoción de terras dende o medievo, cousa que agora obviamente xa non é válido. A cronoloxía do xacemento castrexo situado na faldra meridional do monte, pese a escaseza de estruturas exhumadas, rolda o fin do s. I a.E. e prolongárase durante o I–II d.E.⁶

Ante a nova situación caben dúas opcións: ou ben que os topónimos medievais atribuídos ao monte de S. Vicente do Pino non teñan que ver co topónimo ptolemaico; ou ben que o proceso proposto por Arias Vilas e Pérez Losada (*vid. supra*) tivese unha fase previa onde, o igual que en Nocelo da Pena / Xinzo de Limia –posterior *Forum Limicorum* galaicorromano (Pérez Losada, 2002: 214–224)–, o núcleo indíxena transmitise ao núcleo galaicorromano *ex novo* de Castellós o topónimo, ou parte, para a súa denominación. Mais, se cadra, a explicación máis sinxela pode ser a acertada, é dicir, que os topónimos medievais do monte do Pino non teñan que ver co *Daktonion* de Ptolomeo.

¿Pero era Castellós realmente a *caput civitas* dos lemosos? A dinámica *caput civitas – urbs* é unha situación dificultosa de levar a cabo no Noroeste, e mais en zonas como a *Gallaecia* interior, onde nos movemos en estruturas sociais e de explotación plenamente rurais. A capital administrativa –*caput civitas*– reproduce os modos de actuación da administración central e entronca –a traveso das xerarquías locais– con esta para a fiscalización, o control e administración da espacia outorgado a cada *civitas*. En algúns casos (pero noutros sabemos que non foi tal), a capital da *civitas* coincide co núcleo urbano máis desenvolvido (Pérez Losada, 2002), caso dos aglomerados secundarios en algunhas *civitates* do Noroeste. Os aglomerados secundarios ou *vici* son os núcleos básicos da rede de organización dentro do poboamento rexional e da produción/comercio de excedentes na zona. Amais de ser o lugar no cal previsiblemente se centraliza a fiscalización, e onde a aristocracia local, demostra o seu carácter preponderante mediante o uso da epigrafía e da asimilación do modo de vida á romana (asentamentos rurais abertos cunha ergoloxía que denota un ambiente claramente romano ou fortemente romanizado). O territorio rural e o poboamento artículase deste xeito, nunha rede de asentamentos dende os cales se organiza e administra a produción e a fiscalidade, así coma o control político e do beneficio dos recursos.

⁶ Os anacos atopados no castro de *Terra Sigillata* Hispánica altoimperial dátanse entre o 40–150 d.E.

Na nosa análise da paisaxe antiga de Lemos (Grande Rodríguez, 2007; 2008), xa insistimos no valor de lugar central do poboamento que ten S. Vicente de Castellós, polo menos do sector occidental da comarca, que sen dúbida foi o máis poboado e explotado a nivel agropecuario época antiga. Un asentamento que organiza de certo xeito o poboamento da rexión, xerarquizado segunda a importancia e tamaño dos núcleos, e sendo máis denso e á romana – asentamentos rurais abertos: *vici, villae, casais...*– no sector occidental⁷ da comarca, que se corresponderían cos concellos de Ferreira de Pantón, O Saviñao, e a parte occidental do de Sober, Monforte e Bóveda. O poboamento estaría deseñado en base a unha proclive rede viaria (Fig. 2) con dous eixes principais, un Oeste–Leste (vía Forum Gigurrorum – Belesar – *Auriense* e/ou *Lucus Augusti*) e outro Norte–Sur (Dactionum–Lucus Augusti por Sarria cara o norte, e Dactionum – vía XVIII polo sur, ben a O Burgo–Castro Caldelas/*Praesidium*, ben a Baños de Molgas/*Salientibus*). Ademais os ponderais con marcacións numerarias (Arias Vilas, 1992: 231) enfatizan o carácter comercial central –seica oficial, a modo de *forum*– de Castellós dentro do seu amplo territorio comarcal, polo menos do sector occidental. Deste xeito créase un poboamento lineal e (pseudo)centralizado en base a *mansio* principal, Castellós, e os intereses económicos e administrativos do Estado.

Non é casual que seis inscricións (e seguramente aparezan máis) dun total de trece da comarca se encontren en Castellós, onde a xerarquía indíxena enlaza e consagra o seu vínculo coa administración romana, e ambos fomentan a explotación social do resto da comunidade peregrina, a traveso da propiedade da terra e da imposición da fiscalidade estatal. Para ser *caput civitas* non é necesario ser unha urbe, xa que neste caso estamos inserto nunha paisaxe rural onde a organización do poboamento e da explotación do territorio se fai dende o propio rural, e non dende a cidade, entidade allea o interior da *Gallaecia*, aínda que presente.

En definitiva, non só polos restos arqueolóxicos (de gran prestixio e extensión), que son plausibles, senón tamén pola xerarquía e a ascendencia territorial no poboamento antigo da zona de Lemos –e só fai falla fixarse no seu papel preponderante na rede viaria–, Castellós debeu ser a *caput civitas*, sexa cal fora o seu nome, seica *Dactionum*. Aínda queda por comprobar que dito enclave unificase de maneira unívoca a todo o territorio da *civitas* e non só á parte occidental.

⁷ Curiosamente, o sector oriental –Pobra de Brollón e leste de Monforte, Fig. 7– que é a zona mineira explotada por Roma na comarca, ten un poboamento romano case por completo fundamentado no castro, núcleo básico da articulación e explotación do territorio nesa zona mineira, se cadra directamente administrada polo Estado.

Para rematar coas fontes da antigüidade clásica, tense tomado en conta como noticias referidas aos lemavos, unha pasaxe do *Chronicon* de Idacio da Limia (378–469 d.E.) e outra pasaxe de Justino (XLIV) no seu *Epítome da Historia de Filipo de Pompeyo Trogo*.

Na obra de Idacio, entre as pasaxes 195–201, Idacio di “[...] Pars Gothici exercitus a Sunierico et Nepotiano comitibus ad Gallaecim directa Sueuos apud Lucum depraedatur habitantes; que Dictyni, Spinione, et Ascanio delatoribus spargentibus ad terrorem propiae uenena perfidiae indigata recurrit ad suos. [...]”⁸

López Silva (2004: 150, nota 185) deixa ben as claras que *Dictyni* non é un topónimo como fai ver Tranoy (1974 II: 113), senón un antropónimo. Dictino (ou Dictinio) é un antropónimo ben coñecido no Noroeste, mentres que coma topónimo so se parece se forzamos a similitude con Dactonio. Coma afirma Untermann (1992: 32) o mesmo léxico e as mesmas raíces gramaticais dan lugar no Noroeste a topónimos e antropónimos por igual.

Por outra banda, Justino na obra citada (*vid. supra*) sinala na pasaxe I, 34, 3–4: “...*Praecipua his quidem ferri materia, sed aqua ipso ferro violentior; quippe temperamento eius ferrum acrius redditur, nec ullum apud éos telum probatur, quod non aut Birbili aut Chalibe tinguatur. Unde etiam Chalibes fluvii huius finitimi appellati ferroque ceteris praestare dicuntur*”⁹.

En numerosas publicacións –científicas incluídas– sinálase a identificación do río *Chalybe* mencionado por Justino, e o río Cabe que cruza o val de Lemos, e por tanto aos *chalybes* cos lemavos, aproveitando a semellanza do hidrónimo e a riqueza férrica de Lemos. Pero volve haber unha confusión na interpretación, seica producto dunha lectura romántica durante o século pasado deste tipo de pasaxes para buscar un pasado mítico para os poboadores da rexión. O caso é que o río Bírtilis mencionado no texto é o nome celtibérico do río Xalón, o cal daría nome a cidade de BÍltilis. Os cálibes vivían en Asia Menor e o Cálibe era un río de Armenia; sen embargo, o autor debe facer referencia ao río Queiles, que pasa pola cidade celtibérica

⁹ Traducción (López Silva, 2004: 88): “Parte do exército godo, ao mando dos *comes* Sunierico e Nepociano, diríxese cara á Gallaecia e saquea aos Suevos que habitaban preto de Lugo. Son descubertos por Dictinio, Espinión e ascanio, uns delatores, que se encargaron de esperexer o veneno da súa perfidia para aumentar o terror”. López Silva (*Op. cit.*: nota 185) toma a traducción de Burgess (1993: 131) do manuscrito B máis antergo que o que usa Tranoy (1974, I:164) para súa traducción, documento máis tardío e que debeu ter un erro do escribán.

¹⁰ Traducción (Castro Sánchez, 1995): “Estes teñen, sen dúbida, un mineral de ferro excelente, pero máis forte que o propio ferro é a auga, como que, temperado con ela, o ferro vólvese aínda máis duro, e entre eles non se considera boa ningunha arma que non fose antes somerxida no río Bírtilis ou no Cálibe. Por elo son tamén chamados cálibes os ribeiregos deste río, e dícese que son superiores aos demais pola calidade do seu ferro.”

de *Turiaso* (Tarazona), ámbalas dúas eran famosas pola boa calidade do seu ferro. A epigrafía tamén afianza a localización destas cidades e ríos na Celtiberia. Amais a raíz do hidrónimo Cabe é o latín *Cauis* –como se pode observar nos textos medievais (*vid. infra*)– e non o grego *Chalybe*.

FONTES LITERARIAS MEDIEVAIS

Entre o final da Alta Idade Media e o comezo da Plena Idade Media (s. IX–XI) algúns documentos deixan pequenas pinceladas do pasado da Terra de Lemos coma lugar onde habitaron os *lemavi*, e outros varios denotan certas concomitancias do monte de S. Vicente do Pino con *Daktonion/Dactionum*, coma xa explicamos antes. Estes últimos están recollidos na obra de García Álvarez (1952: 80):

- No ano 915, o 4 de maio, temos unha *Notitia* sobre un preito pola posesión das igrexas de Santa María e S. Vicente, “...*quae sunt fundatas in castrum Actonium, et Sancte Marie ad radicem ipsius castris, iuxta fluuio Cauis*”

- No ano 1080: Guntroda Gundisalviz fai unha doazón ao mosteiro de S. Vicente, do que di estar situado no territorio de Lemos, “... *in Castro Luctonio, quod dicitur Pina*”

- No ano 1104, o 10 de abril: Os condes Froila Díaz e a súa muller Estefanía Sánchez mandan edificar unha poboación á raíz do “...*castro Luctonio: et ad radicem ipsius montis lemabuse (sic), edificare populatarum in hereditatem ipsius monasterii [Santo Uicentii], per consensum abbatis, ...*”.

Nun artigo de Ares Vázquez (2005: 257) recóllense varios textos que certifican a situación dos *lemavos* na comarca de Lemos:

- No ano 871, nun documento que fai inventario das igrexas que tiña en posesión a Sé lucense dise: “...*in lemabus et in Sabiniano et in Verisimo...*” referido ás terras de Lemos.

- No ano 1012 Sendiño Rodríguez e Aragunti doan ao mosteiro de Sta. Cristina de Ribas de Sil a “...*villa nostra que est in territorio Lemaos, val de Verosimo, prope flubio Sil, villa que vocitant Pinioli (Pinol, S. Vicenzo)...*”.

En conclusión, coas mencións literarias clásicas e medievais lexitímase a identificación dos *lemavi* cos habitantes da Terra de Lemos en época antiga –e de maneira plausible na protohistoria–. Se somos hipercríticos coas fontes clásicas, está claro que nos transmiten unha realidade inserta no imperio romano. Mais, podemos entresacar certa información acerca do pasado prerromano, se mantemos certas prevencións sobre os susoditos datos referidos. É plausible que, pese ás reorganizacións dirixidas pola administración romana no Noroeste, os pobos nomeados nas fontes

literarias foron os indíxenas que se atoparon os romanos a súa chegada ao sur lucense. Pero nada nos permite afirmar que a información extraída dos textos –e da epigrafía– se corresponde coa organización social indíxena prerromana, e polo tanto, é difícil asegurar a pertenza cultural dun *populus* co resto do seu convento en época romana. Moito menos cabe identificar este tipo de organización rexional (de carácter tamén administrativo) coa realidade prerromana.

A chegada dos romanos, a quen lle debemos as noticias sobre os pobos indíxenas, supuxo a imposición de novos sistemas de explotación e dependencia social (e económica) que modificaron substancialmente a realidade indíxena precedente, feito que non exclúe o respecto e a profundización nos atributos destas poboacións que eran útiles e beneficiosos para os intereses de Roma. Cousa que non implica, a perduración nin o cénit da Cultura castrexa como as veces se preconiza (Calo Lourido, 1993: 58).

En definitiva, ao investigar as sociedades indíxenas do Noroeste tanto a súa estrutura social e o seu establecemento territorial, as fontes escritas son parcas e tardías, no senso de que fan referencia a unha época na que o poder imperial romano xa lle dera unha organización administrativa coherente que alterara, en maior ou menor medida, a realidade indíxena. O estudio de outras fontes –epigráficas e arqueolóxicas– é fundamental para formular hipóteses máis certas e afianzadas.

FONTES EPIGRÁFICAS

O valor da epigrafía é hoxe dobre, pola propia información que nos transmite e pola súa inclusión na análise integral do territorio, que aporta certas tendencias significativas (Orejas, 1996; Sastre Prats, 2001). Mais, outra vez atopámonos cos mesmos escollos que nas fontes literarias: os documentos epigráficos do Noroeste teñen unha orixe romana –moi difíciles de datar na súa gran maioría–. Para coñecer a realidade indíxena anterior a romanización son un reflexo tardío. Ademais, a epigrafía é unha costume romana, que polo tanto traduce o seu nesgo cultural –non indíxena–. É manifesto o nesgo social–ideolóxico que transmiten os protagonistas dos epígrafes: a parte dos colonos e personaxes do aparello administrativo romano (enténdase forasteiros do Noroeste), son as elites indíxenas, as aristocracias locais nadas ao abeiro da conquista e da integración ao compartir intereses con Roma, as que promoven ditas lápidas (Sastre Prats, 2001: 28). A integración do Noroeste no Imperio asentouse na consolidación dunhas clases locais dominantes que executaron a explotación social e económica, base da articulación territorial e do poboamento baixo os intereses imperiais (e das propias xerarquías

regionais). O proceso de control e explotación do novo espazo conquistado retroalimenta a aparición desta facción social cuxos intereses os vincula con Roma (e a súa cultura, ideoloxía, modas...da que a epigrafía como tal, e bo reflexo).

O idioma utilizado coma vehículo de expresión é o latín, polo que os estudos lingüístico dos termos aparecidos nos epígrafes non dan pé a análise das linguas prerromanas xa que quedan sepultadas polo latín –ou formas latinizadas– utilizado nos textos. Untermann (1992) e Albertos Firmat (1977) planearon unha serie de dúbidas no seu intento de cadrar antropónimos, xentilicios e teónimos coas diferentes realidades étnicas das poboacións do Noroeste. Máis crítico é Pereira (1992: 37), ao tomar como paradigma a imposibilidade de responder a unha mesma realidade a concordancia entre pobo, lingua e cultura material en exclusiva. Feito que, ademais, a arqueoloxía non pode filtrar.

A epigrafía dos *Lemavi* conta cuns 13 epígrafes na zona de Lemos, mais unha serie de inscrición sitas fora do territorio da *civitas Lemavorum*, pero que fan referencia a personaxes lemavos. Non temos tempo nin espazo suficiente para analizar pormenorizadamente cada un deses epígrafes (traballo que estamos a preparar), pero si algúns dos que son máis significativos para os obxectivos deste artigo.

A primeira das inscricións que nos interesa é unha estela funeraria (Fig. 3) atopada en Astorga (*Asturica Augusta*) fai unhas décadas e que testemuña a existencia de lemavos na capital do convento ástur, e centro neurálxico do Noroeste durante o Alto Imperio (Mañanes, 2000: 79):

Fabia Eburii/ f(ilia) Lemava) (Castello)/ Eriataeco a(nnorum)/ XL (quadraginta) Virius/ Caessi f(ilius) Le/maus) (Castello) eo/dem an(norum)/ VII (septem) hic s(iti) s(unt)/ Caessius/ [...].¹⁰

A inscrición deixa varias cuestións sobre as que reflexionar. Primeiro, que os persoeiros que aparecen no texto refírense a si mesmo como lemavos, membros da comunidade que aparecía nos textos literarios –e non coma habitantes dun lugar–, ou sexa, que mostran conciencia de pertenza a dita agrupación, polo menos en época romana. A cronoloxía da peza, polos seus rasgos (tipoloxía de letra, ausencia de consagracións aos *DMS*, nome dos difuntos en nominativo, sinxeleza de fórmulas a *HSS*, filiación en xenitivo...) semella ser dos momentos iniciais do s. I d.E.

¹⁰ Traducción segundo o seu editor (Mañanes, *op. cit.*): Fabia, filla de Ebuuro, Lemava (dos lemavos), do castelo (castro) Eriataeco, de 40 anos. Virio, fillo de Caeso, “Lemao” (lemavo), do mesmo castelo (castro) de 7 anos. Aquí están sepultados. Caesio [esposo e pai?] (púxoo).

Os nomes dos protagonistas aínda que latinizados (*Fabia, Caessio, Virio, Eburio*), mostran un estatuto peregrino, ou sexa, non privilexiado, e usan o *cognomen* para nomearse, e o *cognomen* do pai (*Eburi, Caessi*) para a filiación. A súa onomástica ten unha clara raíz indoeuropea, posiblemente derivada da lingua lusitana (ou galaico-lusitana¹¹, como di Untermann, *op. cit.*), zona onde abundan estes antropónimos, ao igual que na Gallaecia, como a *Eburia* dos Célticos Supertamarcos¹².

Pero os protagonistas non só se inclúen na comunidade dos lemaxos, senón tamén dunha entidade inferior ( ) *Eritaeco*). Xa fai anos que Albertos Firmat (1966, 1977) nun estudio clásico identificou o signo) con *castellum* e este a súa vez co castro, dotando de senso territorial á organización social prerromana, aínda que sen excluír as relacións de parentesco dentro deles. A partir deste punto, Pereira (1983) baseou toda organización social das comunidades prerromanas nos castros como lugar topográfico/territorial. A súa vez, deduciu que varios castros formarían unha entidade a modo de *populus* no mundo prerromano, traducidos en *civitas* en época romana. Esta situación abranguería ata o s. I d.E. cando o símbolo) vai desaparecendo e as comunidades do Noroeste plenamente integradas na administración romana. O mundo galaico castrexo queda así definido coma área dos *Castella* por diferencias co mundo meseteño organizado en base a unidades organizativas xentilicias e clientelares.

Mais a situación histórica que encubre o símbolo) é farto complexa. A lectura de Albertos coma *castellum* semella certa, pese a que non tódalas veces fai referencia a un topónimo claro. Pero a formula) = *castellum* = castro non é efectiva, acaso represente á comunidade que habita dito topónimo ou a unha facción social desa comunidade territorial a que dirixe no seu propio beneficio e no de Roma. Os *castella* formarían parte da cédula básica de organización que era a *civitas*. Ditas *civitates* teñen orixe romana e non poden ser traducidas coma entidades urbanas e non teñen un pasado directo nos *populi*, senón que representan a unha comunidade á que Roma dotou dun territorio de explotación e fiscalización (Sastre Prats, 2001: 190). Deste xeito os, ó igual que na zona das *gentilitates*, estes poden esconder formas de dependencia social e estrutural que dominan por riba

¹² A certa homoxeneidade lingüística –e cultural– das dúas Gallaecias e da Lusitania é patente na onomástica común e nos teónimos, caso de *Bandva*. Iste feito leva a pensar na existencia nestas dúas rexións dunha mesma lingua con variantes dialectais, ou ben dúas linguas diferentes pero moi similares.

¹³ Como reflexionabamos ao principio, non hai diferenza lingüística entre o antropónimo dunha céltica e un lemaxo, polo que a separación entre estes e aqueles non semella ser razoable nese senso.

dos elementos territoriais, con lazos de subordinación aristocrática sobre o resto da comunidade. Como indicaba Albertos, o valor organizativo non era en exclusiva territorial senón tamén nas institucións grupais desenvolvidas dentro do castro. Cando o castros deixan de funcionar coma núcleos de poboamento, tamén perden o seu valor coma de referencia social, porque as formas de dependencia e explotación social das aristocracias locais camiñan polos mecanismos de control e intereses do Imperio.

A organización rexional en *civitates* é labourea romana para asentar o dominio imperial a traveso da fiscalidade e a articulación da administración central. Organización feita deste xeito pola inaplicabilidade do modelo clásico de romanización –cidade e escravismo– no Noroeste. O haber escasas urbes, que son mais un nexo coa administración central que co seu *hinterland*, a organización e integración no Imperio debeuse facer dende o propio rural, e dende as estruturas de explotación social que era posible levar a cabo nesta paisaxe. E esa paisaxe prerromana era a dunha sociedade sen clases, sen xerarquías desenvolvidas, pero que coa integración no mundo romano sufriu unha rápida complexización –polo menos en zonas determinadas– onde unha parte da sociedade –as xerarquías locais– conseguiu a primacía social mediante o acceso á propiedade da terra, feito consagrado polo estado central ao compartir intereses con aquelas. Os signos) aparecen en dous tipos de lugares: primeiro, en zonas moi desenvolvidas e complexas social e economicamente a fins do s. I a.E. (caso da zona bracarense e as Rías Baixas), ou ben en zonas máis atrasadas estruturalmente –comunidades agrarias segmentarias– do interior galaico que experimentaron unha forte presión por parte de Roma a causa da súa riqueza mineira, caso dos lemaxos. A manipulación dos *castella* foi a maneira fundamental de conseguir abundante man de obra dependente –non esclava– para o traballo nas minas, e de camiño para a imposición da fiscalidade e a captación dos excedentes. Seica entón, os *castella* representan formas de desigualdade baseadas nas relacións de poder establecidas entre Roma e as aristocracias locais emerxentes trala conquista.

A existencia de persoeiros galaicos en *Asturica Augusta* e na súa contorna explícase polos traballos mineiros intensivos en toda a zona fronteiriza occidental entre o convento Ástur e o Lucense. A seguro que tamén isto sucedeu así no caso dos lemaxos, mais ¿poderían ser parte desa aristocracia que se vincula a Roma –por iso a estela aparece en Astorga– para ter acceso á propiedade, ao sistema político romano a cambio de articular a dependencia social do resto da súa comunidade para o traballo nas minas e o cumprimento da fiscalidade?

Outro dos documentos epigráficos vinculados a Terra de Lemos tamén foi atopada na zona de Astorga. Referímonos a IIª táboa de barro (Fig. 4) de Astorga editadas por Roldan Hervás (1975):

Vía [Lu]co Aug[u]sti ad Iria/ Ponte Nartiae XI/ Brev[i]s XIII/ Aseconia XI/
Iria X[X]/ Via Luco Au[gus]ti a[d Dactionum]/ Aqua[e Quin]tia[e]?/ Dacti[on]um
IX.../ C[aius].Lep[idus].M...../ II [duun] Vir[o]

Na liña sexta e oitava hai dúas mencións a *Dactionum*, topónimo que é case idéntico ao *Daktonion* ptolemaico. O cambio ortográfico pode deberse ao cambio de idioma –grego/latín– e a posible evolución do topónimo –xa que a táboa de Astorga debe ser máis tardía, s. III–IV, que a obra do xeógrafo alexandrino–. Dactonio menciónase como *mansio* dunha importante vía comercial de traxecto interrexional do interior lucense (*Lucus Augusti – Aquae Quintiae – Dactionum*). O estado fragmentario dificulta a lectura das millas de distancia entre *mansiones*, así coma o nome do enclave anterior a cidade lemava. A lectura habitual é a de *Aquae Quintiae*¹⁴, aínda hoxe non identificada, nun proceso parecido o de Dactonio.

En calquera caso, a IIª tableta de barro certifica o carácter viario e comercial –rexional, a modo de *forum?*– de Dactonio, feito que cadra unha vez máis co rexistro de Castellós. A orixe das taboas de Astorga debeu ser precisamente un encargo dalgún comerciante cuxos motivos descoñecemos –seica como agradecemento pola súa boa fortuna, seica a modo de itinerario...– e non un carácter militar ou administrativo coma a sinatura –pode que falsificada– do duunviro Caio Lépidio M. fai pensar.

Hai tamén unha serie de inscricións que anuncian a existencia de unidades auxiliares militares do exército romano formadas por lemavos, senón por completo si nunha parte tan significativa como para darlle nome. A primeira delas apareceu en Arxona, a antiga Urgavo (Huelva) e ten o seguinte texto (CIL II, 2103):

¹⁴ Son diversas as atribucións deste núcleo (Sarria, O Incio, Chantada...), incluso na costa norte do *conventus Lucensis* se atendemos ás coordenadas que lle outorga Ptolomeo. Monteagudo (1947: 609–653) denotou erros no grado ptolemaico no flanco noroccidental de Hispania, co que a localización de *Aquae Quintiae* e o seu *populus* –os *Seurri*– na cosmografía de Ptolomeo pode ser corrixida ata situarse na zona de Chantada. Si isto é así, e o unimos a que a distancia desde *Aquae Quintiae* e *Dactionum* que marca a táboa é de IX millas –ou X segundo outros editores–, e tendo en conta a variabilidade da milla romana no Noroeste –1480 ou 1666 metros– a distancia traducida a quilómetros roldaría entre os 13 e os 16 quilómetros respectivamente, xusto a distancia asumible dende Castellós/*Dactionum* cara Chantada e Quintá da Agrade –importante xacemento romano (Pérez Losada, 1991: 439) que conta con restos de prestixio e está ao pé da vía *Lucus Augusti a Bracara por Auriense* que conecta coa calzada procedente de Lemos que cruzaba o Miño polos Cóbados de Belesar–; quedando moi lonxe outros enclaves propostos, coma os 30 quilómetros de Sarria ou Gudín. O único atranco que lle podemos pór, é si realmente Agrade se incluíría dentro da *civitas* dos *Seurri*, e polo tanto si é un dos seus asentamentos como sinala Ptolomeo, xa que tradicionalmente a zona de Chantada e Carballedo foi incluída en zona dos *Lemavi* (Rodríguez Colmenero, 1996: 228).

C(aius) Venaecius P(ubli) f(ilius) Voconianus/ flamen divorum Aug(ustorum)/ praef(ectus) coh(ortis) I Chalcedonen(sis)/ trib(unus) leg(ionis) III Gallicae felicis/ praef(ectus) alae I Lemavorum/ Fortunae signum aureum p(ondo) V item/ Mercurio p(ondo) V pateram p(ondo) libr(ae)/ ex voto/ et bases II arg(enteas) p(ondo) V I(ibens) s(olvit)¹⁴

O *cursus honorum* do prefecto Caio Venecio Voconiano dátase na segunda metade do s. II d.E. (Santos Yanguas, 1988: 180) e o período de formación desta unidade de tropas auxiliares débemola situar en tempos dos emperadores xulio-claudios ou pouco despois (último tercio do s. I) sendo trasladada a algunha provincia oriental e logo norteafricana durante os s. I–II d.E.

A outra inscrición é unha estela funeraria aparecida en Sala, provincia da *Mauretania Tingitana* (Le Roux, 1982: 193):

Valeri V(etonis) m(ilitis)/ c(ohortis) I Lam(avorum?)/ (centuria) Lucani/ h(ic) s(itus) e(st)/ f(aciend)um cu(ravit) C(aius) Fl(avius) Pud(ens).¹⁵

O nome da cohorte é máis dubidoso que no caso anterior, pero os seus editores, tanto Roldán Hervás (1974) coma (Le Roux, *op. cit.*), non teñen dúbidas de que se trate de *Lamavorum* –referida aos lemavos– xa que é moi habitual o cambio da grafía –a por –e, e mais no Noroeste. A outra razón esgrimida para pensar en *Lamavorum* > *Lemavorum* –e non en outras posibilidades coma Lam(iana) o Lam(iense)– é a aparición na mesma provincia norteafricana (concretamente na cidade de Banasa) de varios diplomas militares¹⁶ dunha *cohors I Lemavorum c(ivium) R(omanorum)* acuartelada alí entre os anos 88–157 nun campamento militar aínda sen identificar (Santos Yanguas, *op. cit.*: 181).

¹⁵ Traducción (Santos Yanguas, 1988: 178): Caio Venecio Voconiano, fillo de Publio, flamen dos Augustos divinizados, prefecto da Cohorte I Calcedoniense, tribuno da lexión III Galica feliz, prefecto da Ala I dos Lemavos, ofreceu con agrado a Fortuna unha estatua de ouro de 5 libras de peso e outra a Mercurio de 5 libras de peso, unha patera dunha libra dacordo co seu voto e dúas basas de prata de 5 libras de peso. Cumpriu a promesa.

¹⁶ Traducción (Le Roux, 1982: 193, fig. 79): “(Aos deuses manes) de Valerio Vetón, soldado da Cohorte I dos Lamavos?, da centuria de Lucano, aquí xace, procurou erixilo Caio Flavio Pudente”. *Valeri Vetonis*, posúe un duanómina latinizado, cun *praenomen* de raíz latino e un *nomen* de senso indíxena de orixe na meseta, seica celtibero (dos Vetóns?), co que se recalcaría a diversidade interna das unidades, pese ó título único de *Lemavorum*, cando ían perdendo efectivos alí onde estaban acantoadas.

¹⁷ Son varios diplomas os que mencionan a cohorte lemava (CIL XVI, 159, 161, 165, 169–170, 173 e 181–182; sobre o significado destes epígrafes militares cf. ALFÖLDY 1969: 215) recollelos aquí un deles para certificar a súa existencia e a identificación coa cohorte da inscrición de Sala (negriñas nosas):

Imp(erator) Caesar diui Neruae f(ilius) Nerua Traian(us) Aug(ustus) Germanic(us) Dacic(us) pont(ifex) maxim(us) tribunic(ia)/ potest(ae) XIII imp(erator) VI co(n)s(ul) V p(ater) p(atriciae)/ equitibus et peditibus qui militauerunt in alis/ duabus et cohortibus sex quae appellantur I/ Hamiorum saggittariorum et III Asturum p(ia) f(idelis) c(iuium) R(omanorum)/ et I Ituraeorum c(iuium) R(omanorum) et I Lemauorum c(iuium) R(omanorum) et II/ H(ispanorum) c(iuium) R(omanorum) et II Hispana c(iuium) R(omanorum) et III/ Gallorum c(iuium) R(omanorum) et Delmatarum et sunt in Mau(retan)ia [Tingitana sub M(arco) Clodio Catullo]o....

A cohorte I dos Lemavos, estivo nesa provincia africana polo menos a mediados do s. I d.E. como mostra o epígrafe de Sala datado nese momento (ausencia da invocación aos Deuses Manes e o nome en xenitivo permite datar o epitafio de Sala en tempos anteriores á dinastía flavia). Seguramente durante o reinado de Traxano (97-117 d.E.) outorgáronlles o título de *CR* (“cidadáns romanos”). O traslado de ámbalas dúas unidades auxiliares ao sur da península ibérica e o norte de África, está relacionado cos problemas coa piratería no entorno do estreito de Xibraltar, e os ataques Bereberes ao *limes* meridional do Magreb romano (Santos Yanguas, *op. cit.*: 178,180) . A desaparición da Ala I e da Cohorte I dos Lemavos debeu ter lugar a fins do s. II ou comezos do III.

A existencia de dúas unidades auxiliares formadas por lemavos é sorprendente. A análise da paisaxe da Terra de Lemos (Grande Rodríguez, 2008) non mostra nin unha excesiva demografía como para resistir as levas militares –como mínimo, as unidades estaban formadas por 500 homes aprox. cando non polo dobre desta cifra– nin unha sociedade guerreira, como a ibérica, durante a Idade do Ferro II, senón mais ben pequenas comunidades campesiñas segmentarias. Agora ben, isto non implica que sexa unha sociedade pacífica (tampouco igualitaria), nin que non coñeza a guerra como produto da tensión social resultado da definitiva sedentarización e progresiva apropiación e domesticación do territorio dende o Bronce Final e a Idade do Ferro I.

A diferenza de época Republicana, onde se contratan mercenarios hispanos en masa formando tropas propias, agora durante o primeiro século do Imperio, confórmanse tropas auxiliares ao servizo do Imperio, formadas primeiro por homes forzados a elo, e voluntarios pouco despois, adestrados polas *legiones* destinadas no Noroeste –*VI Victrix* e a *X Gemina*–. As levas de indíxenas –caso dos lemavos– sucederon durante a fase de integración e pacificación do Noroeste, entorno a primeira metade do s. I d.E. o que debeu provocar un grave impacto nas estruturas socio-políticas e económicas das comunidades onde se realizaban, se temos en conta a escasa poboación do Noroeste en xeral, e de Lemos en particular¹⁷.

¹⁸ Se atendemos aos datos que aporta Plinio, os 16 *populi* terían unha poboación de 166000 homes libre. Se este dato representa ao total da poboación, o reparto sería de 10375 habitantes por cada un. É certo que a traveso da epigrafía sabemos que pode haber algún *populi* máis deses 16, ou que o seu tamaño non é uniforme (caso da extensa xeografía dos *Copori* por exemplo), pero o rexistro arqueolóxico da comarca de Lemos da certa viabilidade a esta cifra: 100 castros, dos cales o 40% aproximadamente presentan unha ocupación ou creación en época romana, a maioría de escasas dimensións –o 60% menos de 1 Ha.–. Se aceptamos que o igual que outras zonas (Sastre Prats, 2001: 71) un castro de 1 Ha. podería albergar a 150–200 habitantes, a cifra extraída da pasaxe de Plinio non é descabezada –cecais un pouco inferior–. E en consecuencia, case imposible que as unidades auxiliares lemavas estiveran formadas por estes en exclusiva.

Por outra banda, os epígrafes que se encontran na Terra de Lemos –13 aras, algunha deles anepígrafa, outras non lexibles...– non fan mención nin a os lemosos, nin a ningún outro enclave ou topónimo da zona. As estelas e altares da nosa zona estudio que poden datarse por aproximación no século I d.E. ou principios do II –seica IRPL 85, 63, 90 e pode que tamén a editada por Hervés Reigoso (2001: 267)– fan referencia a individuos cuxa onomástica de raíz indíxena pero latinizados, manifesta un estatuto peregrino o igual que no caso da de Astorga. Este e o caso dos persoeiros do IRPL 85 –*Valeriae Florinae, Pompeius Lupulus*– e o da ara de Fión (Hervés Reigoso, *op. cit.*) –*Vallius Severus*– que posúen *duanomina* latinizado, mentres que o resto teñen ou simples *cognomen* romanos –*Iulius*–, ou de orixe indíxena pero de longa tradición no Noroeste –caso de *Camalus*–. Este último é un nome presente en *Lucus* pero de orixe no convento bracarense, caso de Briteiros ou *Aquae Flaviae*, moi estendido na Lusitania e sempre asociado a estruturas de poder local e rexional. Hai en todos os epígrafes un claro intento de asimilarse ao novo poder dominante, configurando ao enclave de Castellós, onde aparecen a maioría delas, coma un núcleo de especial importancia no proceso de articulación social e territorial da *civitas Lemavorum*.

As inscricións máis serodias (s.II–III en diante) aparecen distribuídas ademais de en Castellós noutros enclaves do poboamento romano de Lemos, presentan *trianomina* (IRPL 64 e 67) mais ou menos latinos aínda que recollen certos rasgos de indixenismo –*Caius Iulius Hispanus* (Fig. 5) e *Claudius(?) Gauce Ascrierius* (Fig. 6), respectivamente–. Hai unha pertenza a un ambiente claramente romano ou fortemente romanizado. Ámbolos dous personaxes non parecen ser orixinarios do lugar, xa que o primeiro ten un *cognomen* do interior da meseta norte, e o segundo fai referencia a súa orixe *Verenensis*, se a lectura é correcta, mostrando o dinamismo social do Noroeste.

O paso da onomástica indíxena á latina a traveso do uso do *trianomina* sóese interpretar coma unha evolución nas costumes e na cultura romana. Pero hai algo máis detrás dela. Supón a consagración do paso do estatuto peregrino á consecución da cidadanía. Non é unha evolución natural de toda a sociedade en bloque, senón unha consecución por parte das aristocracias desenvolvidas na sociedade provincial romana. Unha onomástica latina que certifica a desigualdade social dentro de cada comunidade¹⁸, que radica no

¹⁸ Este feito pode ser o que se recolla na interesantísima inscrición de Castellós (Arias Vilas, 1992: 232) lamentablemente incompleta e de lectura dificultosa. “(...?) ENT(i ?)A · DVROTA... / I · ET · FAMILIAE · ...”. O primeiro termo pode ser latino –*nomen*, tribo?– mentres que o outro, *Durota*, semella indíxena. Máis complexo resulta a continuación *ET FAMILIA*, que segundo Arias Vilas (*vid. supra*) faría referencia máis ben a unha situación de dependencia xurídica, por exemplo dun escravo ou dalgún parentesco clientelar en relación a un *ingenuus*. A datación é dificultosa –s. II?– e a caligrafía de gran calidade.

acceso á propiedade da terra e a participación no sistema político romano. Feito que no mundo rural do Noroeste só se facía a traveso da *civitas* como realidade administrativa territorial, e non da cidade/*Urbs* realidade allea á *Gallaecia* interior.

Pola súa localización, amais das relacionadas coa minería e o exército (que se localizan fora da Terra de Lemos) destaca que case a metade (6 de 13) se encontren en Castillós –IRPL 63, 64, 85, 90, Arias Vilas 1992: 232– e 4 en Proendos (todas inéditas, 3 ilexibles e a outra en proceso de edición). No caso de Castillós maniféstase, unha ocupación ampla do asentamento (s. I–IV/V), o seu senso viario –ao menos dúas aras están adicadas aos Lares Viales (Fig. 6)–, e o carácter central e dinamizador deste enclave na articulación do poboamento e da sociedade da Terra de Lemos en época galaicorromana, asentando a nosa idea aglomerado secundario que puido funcionar de *caput civitas*. Isto non implica que outros núcleos puideran funcionar coma eixes de centralización do poboamento, como pode suceder en Proendos con respecto ao sur da comarca. Os achados e a epigrafía deste enclave denuncian unha cronoloxía seica máis tardía que no caso de Castillós (a inscrición lexible, aínda sen transcribir, é claramente serodia como mostra o seu carácter paleocristián) e a súa importancia viaria, si se confirmara que algunha das inscricións ilexibles está adicada aos Lares Viales, coma os *foculi* fan ver. A extensión e a profusión dos achados nas proximidades da igrexa parroquial xeran dúbidas sobre a categoría deste asentamento, en aparencia unha *villa*, pero se cadra algo máis –*vici*?–, debido a súa importancia na rede viaria, comercial e coma centro articulador do sector meridional de Lemos (só no baixo imperio?), densamente poboado en época romana. Como centros de administrativos e de poder, ámbolos dous núcleos concentran os epígrafes da rexión relacionados coa xerarquía social de *possesores* da terra, encargados de beneficiarse e distribuír o excedente agrario.

CONCLUSIÓN: A PAISAXE DOS LEMAVI

As fontes transmiten a pertenza dos lemavos ao *conventus Lucensis* e a súa localización nas actuais Terras de Lemos. Nembargantes, saber a extensión exacta do territorio dos lemavos é máis complexo. En primeiro lugar porque como sinala Pereira (1992: 37) a arqueoloxía non pode precisar na maioría dos casos as correspondencias étnicas do rexistro¹⁹. Segundo,

²⁰ Pode valer de exemplo o caso da *Gallaecia*, da que coñecemos a súa división en dúas baixo o dominio romano –Lucense e Bracarense– pero parece funcionar como unha etnia máis ou menos homoxénea no carácter cultural–étnico e moi próxima á Lusitania, o que da pé a falar a Untermann (*op. cit.*) da existencia dunha lingua Galaico–Lusitana. Pese a ter unha realidade arqueolóxica ben diferenciada, a Cultura castrexa, non lle é única, porque é obvio que esta non só se restrinxen a *Gallaecia*. Incluso, como sinala Pereira (*op. cit.*: 36), nin sequera a arqueoloxía pode diferenciar aos pobos de estirpe celta dos que non o son, segundo transmiten as fontes clásicas.

porque os *populi* do Noroeste non deberon ter grandes diferencias –si matices– culturais e étnicas²⁰ entre eles, e a súa denominación, como vimos, restrínxese na maioría dos casos a denominar aos habitantes dun pobo que se asenta nun territorio determinado, sen mais. En palabras de Pereira (*op. cit.*) “...podemos discorrer sobre a intersección do rexistro arqueolóxico, do rexistro lingüístico e da propia Historia. [...]” pero “...a saber, que un pobo, unha lingua e unha cultura material son cousas distintas, que non coinciden necesariamente e moito menos de forma excluín-te”. Este feito non implica que se desbote por completo este camiño de identificar procesos arqueolóxicos con realidades históricas, sempre que utilicemos isto como guía da investigación e non coma obxectivo último e único. A análise arqueolóxica do territorio e a epigrafía –antropónimos, teónimos, símbolos, cosmografía...– poden apuntar certas especificidades das diversas comunidades antigas²¹.

Volvendo o caso do lemavos, claro esta que non sabemos cales eran as súas demarcacións exactas, se ocuparon toda a rexión xeográfica da cunca sedimentaria de Monforte, ou si se estenderon máis alá dos límites naturais desta (o río Miño ao Oeste, o río Sil ao Sur e o río Lor ao Leste). Non en tanto, o seu territorio como tal debeu fixarse cando a administración romana deseñou para o Noroeste a organización en *civitas*, creando a *civitas Lemavorum*, cuxos límites quedarían delimitados de maneira categórica, como demostran os moxóns terminais doutras *civitates* como os de Soto de la Vega ou Castroalbón (Sastre Prats, 2001: 72). A *civitas*, recordemos, é unha comunidade que actúa sobre un territorio que lle é asignado como cédula administrativa e fiscal romana; e esta é a situación que traducen os autores clásicos, o reflexo das actuacións organizativas do poder, máis que a situación social indíxena.

Antes da intervención romana, as diversas comunidades indíxenas non farían unha ocupación efectiva de todo o espacio porque –atendendo a paisaxe arqueolóxica– non deberon ter unha estrutura eficiente nin desenvolvida polas propias características das comunidades prerromanas. Tense tomado como algo mecánico que as *civitates* foron unha evolución dos *populi* prerromanos, supondo que estes eran organizacións rexionais supracomunitarias de senso étnico–cultural e político. Mais hoxe en día esta

²¹ A correspondencia entre etnia e arqueoloxía propia (*vid. nota previa*) non é viable, nin sequera entendida como una diferencia no punto que sinalan as fontes clásicas, onde diversos *populi* están significados con unhas características e evolución privativas.

²² Pero, ¿é isto suficiente para falar dunha identidade étnica ben definida? A resposta, momento ten que ser negativa, porque non dispoñemos de datos manifestos da lingua, costumes, universo de vida ou xenealoxías, mitos, conciencia colectiva, diferenciación e oposición a outras comunidades...como para denotar nada máis que indicios da etnoxénese.

evolución está lonxe da realidade histórica. Primeiro porque os termos *populus* e *civitas* teñen un contido e desenvolvemento nitidamente romano, nun dobre espectro político e fiscal de base territorial en función dos seus intereses de control e integración. En segundo lugar porque a situación prerromana non posibilitaba a existencia de ningunha entidade semellante aos *populus* e *civitas* porque como tal non eran posibles, polo menos na *Gallaecia* interior menos desenvolvida social e politicamente.

O poboamento protohistórico baséase no castro, hábitat concentrado fortificado en altura, amplamente diseminado pola xeografía monfortina (Fig. 7), cunha marcada visibilidade do seu entorno e á súa vez fito visible na paisaxe. A análise arqueolóxica do territorio da Terra de Lemos en época prerromana, presenta un poboamento que conta cun número amplo de asentamentos castrexos –100 castros– dos cales o 40% presentan perduracións ou creacións durante o dominio romano. A densidade de poboamento castrexo (Fig. 8) en total rolda un castro cada 9,5 Km² o que está por riba doutras zonas (a comarca de Lugo 8,5 Km², as terras de Santiago 8,2 Km² ou Trasdeza 7,7 Km²). O tamaño dos asentamentos é en xeral pequeno –o 60% no superan a hectárea– e cunha ocupación selectiva do espazo rexional –marcando un descenso progresivo ata as ladeiras medias e ocupando zonas baixas da conca sedimentaria onde ocupan lombas e curutos sobresaíntes– sobre o que centran a explotación dos recursos agropecuarios dispoñibles (forestais e agrogandeiros). A rede de poboamento deseña un sistema de hábitats concentrados distribuídos de maneira aleatoria pero con tendencia á uniformidade (segundo a función de Poisson), sen xerarquización entre eles (polo menos ata época galaicorromana), e diseminados pola xeografía da conca e os pequenos vales fluviais –dun modo ben diferente doutras zonas castrexas–, cunha territorialidade que domina o entorno máis inmediato –uns 2 Km. de radio– para satisfacer dunha maneira intensiva e extensiva a explotación dese terreo. Non se atopan lugares centrais nin unha rede rexional dominada por algún dese asentamentos –feito refrendado na falta de xerarquías sociais tamén no interior no castro–, o que fai que pensar na autosuficiencia de cada comunidade castrexa, que practicaría a subsistencia ata onde fose posible, e sen executar unha ocupación efectiva de todo o territorio comarcal dispoñible.

En fin, os castros son pequenas entidades campesiñas autónomas e autárquicas económica e politicamente falando, cunha explotación segmentaria e selectiva do espazo en base aos variados recursos agropecuarios, fuxindo dos grandes vales fluviais abertos ou encaixados. A inexistencia de lugares

centrais e de eixes de poboamento, pese as diferentes atribucións funcionais segmentarias de castros que explotan en conxunto certos nichos, fai que pensemos en comunidades independentes e autosuficientes con contactos con castros veciños para sufragar certos aspectos onde a autarquía non chega: o intercambio de produtos básicos ou a prevención da endogamia, por exemplo.

Xa falamos en outros foros (Grande Rodríguez, 2008) do carácter nuclear da zona occidental da Terra de Lemos en época protohistórica – concellos do Saviñao, Pantón, e oeste de Bóveda, Monforte e Sober– mentres que o sector oriental parecería case libre de poboados (Fig. 7), como a menor densidade de asentamentos e a vexetación deixan ver (Grande Rodríguez, 2007: 124). A ocupación da zona oriental medrou en época romana a causa dos grandes recursos mineiros do sector, que en época prerromana non deberon ser explotados, ou só puntualmente.

Polo tanto, ata a organización romana, non houbo unha fronteira definida, palpable e mensurable, xa que as comunidades prerromanas, como denota a arqueoloxía –e coincidindo coas conclusións de Untermann (1992: 32) sobre as comunidades galaicas prerromanas– non tiveron unha estrutura que lle puidese ofrecer o dominio e a explotación política e económica de todo o espazo da contorna (*hinterland*) ao fallar os procesos de explotación e dependencia social –o desenvolvemento de xerarquías dominantes– e a súa transmisión á rede de poboamento castrexo.

Deberemos conformarnos, a falta de documentos epigráficos que nos desvelen os límites precisos da *civitas Lemavorum*, con trazar os contactos veciñais dos lemavos con outros pobos nomeados polas fontes escritas. No mundo antigo, as montañas foron límites palpables no territorio por riba dos ríos. No caso de Lemos o canón do Sil e do Miño –e tal vez o do Lor–, deberon xogar un papel terminal no seu espazo pola súa importancia orográfica. Amais, en época prerromana nos bordes da conca de Lemos baixa substancialmente a densidade do poboamento (sobre todo no sector oriental, pero tamén cara as terras de Sarria e o Sil) dando lugar a un espazo de transición entre comunidades.

O río Sil separa polo Sur aos *Lemavi* dos *Interamici* e os *Tiburi* (se aceptamos a identificación da *mansio Nemetobriga* da vía XVIII con Trives Vello). En época romana o río Sil a fronteira conventual do *Conventus Lucensis* ao norte do Sil, e o *Conventus Bracarensis* ao sur do mesmo. Ao norte as primeiras afloracións montañosas cara a penechira lucense, divide os lemavos dos seus veciños setentrionais, os *Seurri*. Ao leste lindaban, ao

outro lado do río Lor e da Serra do Courel cos *Lougei, populus* do *Conventus Asturicensis*, como documenta a tábula do Courel. E por último, ao oeste, a situación é máis complexa. Rodríguez Colmenero (1996: 228) estende o territorio dos lemavos ata cruzar o río Miño cara as serras centrais galegas. Por exclusión, ante a inexistencia de datos arqueolóxicos, sitúa aos *Baedi* cara o noroeste das Terras de Chantada, mentres que ao sur desta situaríanse os *Bibali* –logo do convento Bracarense–. Mais nesta situación habería que incluír nas Terras de Chantada aos *Seurri* (no sitio dos lemavos que quedarían restrinxidos na marxe esquerda do Miño) se atendemos a identificación de *Aquae Quintiae* con Quinta da Ágrade (*vid. supra*) e as correccións dos grados ptolemaicos con respecto aos sueros. Algo non descabezado se temos conta da mención aos seurros transmunienses (Rodríguez Colmenero, *op. cit.*: 241), que certifica que o Miño pasaba polo seu territorio, e seica os dividía.

BIBLIOGRAFÍA

- ALBERTOS FIRMAT, María Lourdes, *La onomástica personal primitiva de Hispania Tarraconense y Bética*, Salamanca, 1966.
- ALBERTOS FIRMAT, María Lourdes, “Perduraciones indígenas en la Galicia romana: los castros, las divinidades y las organizaciones gentilicias en la epigrafía”. *Actas del coloquio internacional sobre el Bimilenario de Lugo*, p.17-29. Ed. Patronato do Bimilenario de Lugo, Lugo, 1977.
- ARES VÁZQUEZ, Nicandro “Toponimia do Concello de Sober” en *Lucensia*, vol. 15, nº 31, p. 245-280, Lugo, 2005.
- ARIAS VILAS, Felipe, “O xacemento galaico-romano de Castellós (Lugo)”, en *Finis Terrae. Estudos en lembranza do Prof. Dr. Alberto Balil*, pp. 225-256, 1992.
- CALO LOURIDO, Francisco *A Cultura Castrexa*, Ed. A Nosa Terra, Vigo, 1993.
- CASTRO SÁNCHEZ, José, *Epítome de las Historias filípicas de Pompeyo Trogo*, Ed. Gredos, 1995.
- CIL II: *Corpus Inscriptionum Latinarum Hispaniae Latinae*, E. Hübner, (ed.), 1859.
- GARCÍA ÁLVAREZ, Rubén, “En torno a los orígenes del monasterio de San Vicente del Pino”, en *Boletín de la comisión provincial de monumentos de Lugo*, V, p. 80, Lugo, 1952.
- GRANDE RODRÍGUEZ, Manuel, “Aproximación a romanización da Terra de Lemos” en *Minus* nº XV, p. 117-135, Vigo, 2007.

- GRANDE RODRÍGUEZ, Manuel, "Análisis del poblamiento antiguo y explotación del territorio en la Tierra de Lemos (Lugo): La organización del espacio en la *Civitas Lemavorum*" en Actas del V Simposio Internacional de Arqueología de Mérida, Mérida, 2008, en prensa.
- HERVES REIGOSO, Francisco M., "El ara de Vilariño (Fión, O Saviñao)" en *Larouco* nº 3, Ed. Grupo Arqueológico Larouco e Fundación *Aquae Querquennae* Vía Nova, Lugo, p. 267, 2001.
- IRPL: Inscriptions romaines de la province de Lugo, ARIAS VILAS, Felipe; LE ROUX, Patrick; TRANOY, Alain; Ed. Boccard (Centre Pierre Paris 3), París, 1979.
- LE ROUX, Pierre, *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste a l'invasion de 409*, Ed. C.N.R.S.- Centre Pierre Paris, París, 1982.
- LÓPEZ SILVA, José Antonio, *A Crónica de Idacio de Limia, Bispo de Chaves*. Ed. Deputación provincial de Ourense, Ourense, 2004.
- MAÑANES PÉREZ, Tomás, *Inscripciones latinas de Astorga*, Ed. Univ. Valladolid, 2000.
- MONTEAGUDO GARCÍA, Luis, "Galicia en Ptolomeo", en *Cuadernos de estudios Gallegos* t. II, fasc. VII, pp. 609-653, 1947.
- OREJAS Saco del Valle, Almudena, *Estructura social y territorio. Del "marco geográfico" a la arqueología del paisaje. La aportación dela fotografía aérea* Ed. CSIC, Madrid, 1995.
- OREJAS Saco del Valle, Almudena, *Estructura social y territorio. El impacto romano en la cuenca noroccidental del Duero* Ed. CSIC - Centro de Estudios Históricos, Madrid, 1996.
- PEREIRA MENAUT, Gerardo (Ed.), *Estudos de Cultura Castrexa e de Historia Antiga de Galicia*, Ed. Universidade de Santiago-Instituto de Estudos Galegos, Santiago, 1983.
- PEREIRA MENAUT, Gerardo, "Aproximación crítica al estudio de etnogénesis: la experiencia de *Gallaecia*", en *Paleoetnología de la Península Ibérica*, Complutum 2-3, p.35-43, 1992.
- PÉREZ LOSADA, Fermín, "Os asentamentos da Galicia romana", en *Galicia Historia*, vol. I, p. 403-441, Ed.. Hércules. A Coruña, 1991.
- PÉREZ LOSADA, Fermín, *Entre a cidade e a aldea. Estudio arqueohistórico dos "aglomerados secundarios" romanos en Galicia*, Ed. Brigantium-Museo Arqueológico e histórico Castelo de San Antón, A Coruña, 2002.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, Antonio (Coord.), *Lucus Augusti. 1. El amanecer de una ciudad*, Edita Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 1996.

- ROLDÁN HERVÁS, J.M., *Hispania y el ejército romano*, Ed. Universidade de Salamanca (Acta Salmanticensia, Filosofía y Letras 76), Salamanca, 1974.
- ROLDÁN HERVÁS, J.M., *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas de la Península Ibérica*, Madrid, 1975.
- ROMERO MASIÁ, Ana María.; POSE MESURA, Xose Manuel, *Galicia nos textos clásicos*, Ed. Museo Arqueológico Provincial (Monografías Urxentes do Museu 3), A Coruña, 1987.
- SANCHEZ-PALENCIA, F. José e MANGAS, Julio (Coords.), *El Edicto del Bierzo. Augusto y el Noroeste de Hispania*, Ed. Fenosa - Fundación las Médulas, León, 2001.
- SANTOS YANGUAS, Narciso, *El ejército y la romanización de Galicia*, Univ. Oviedo, 1988.
- SASTRE PRATS, Inés, *Las formas de dependencia social en el Noroeste peninsular. (transición del mundo prerromano al romano y época Altoimperial)*, Ed. Ayuntamiento de Ponferrada Dirección General de Patrimonio y promoción Cultural, Junta de Castilla-León, Institutos de estudios Bercianos, Ponferrada, 1998.
- SASTRE PRATS, Inés, *Las formaciones sociales rurales de la Asturias romana*, Ed. Clásicas, Madrid, 2001.
- TIR K-29 UNIÓN ACADÉMICA INTERNACIONAL (COMITÉ ESPAÑOL) *Tabula Imperii Romani*, Hoja K-29 (Porto, Conimbriga, Bracara, Lucus, Asturica), I.G.N./C.S.I.C./Ministerio de Cultura, Madrid, 1991.
- TRANOY, Alain, *Chronique d'Hydace* 2 vols., Ed. Centre Pierre Paris (Sources Chrétiennes 218-219), París, 1974.
- TRANOY, Alain, *La Galice Romaine. Recherches sur le nord-ouest de la péninsule ibérique dans l'Antiquité*, Ed. Publications du Centre Pierre Paris 7, Diffusion de Boccard, París, 1981.
- UNTERMANN, Jürgen, "Los etnónimos de la Hispania antigua y las lenguas prerromanas de la Península Ibérica" en *Paleoetnología de la Península Ibérica*, Complutum 2-3, p.19-33, 1992.
- VÁZQUEZ RODRÍGUEZ, Germán, *Historia de Monforte y su tierra de Lemos*, Vol. I, Monforte, 1970. Edición renovada de 1990.

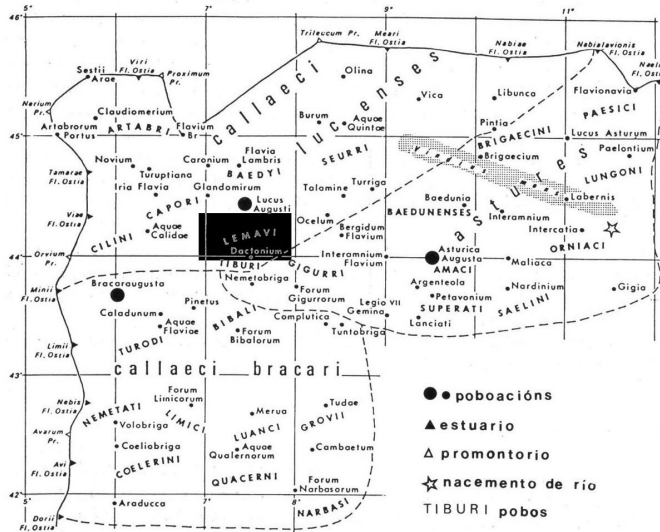

Fig. 1 Mapa do Noroeste segundo os datos de Ptolomeo e a interpretación de Monteagudo (1947). En negraña a zona onde se localizarían os Lemavi.

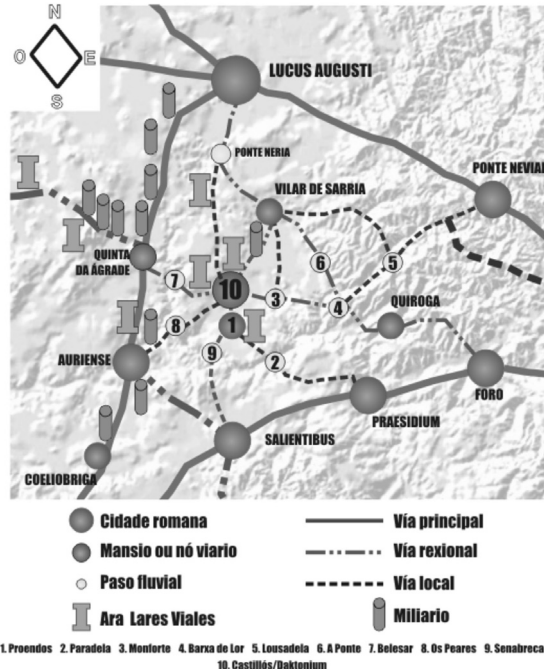

Fig. 2 Rede viaria da Terra de Lemos. Os dous eixes principais, Norte-Sur e Leste-Oeste, articulan o poboamento dos núcleos romanos abertos romanos onde se atopan os epígrafes da comarca.

Fig. 3 Estela funeraria de Astorga (Mañanes, 2000: 79) con mención de personaxes lemavos e o signo).

Fig. 4 Táboa segunda de Astorga con mención a vía Luzo-Dactionum (Roldán Hervás, 1975).

Fig. 5 Altar votivo adicado a Lucubo Arquienobo a cargo de Caius Iulius Hispanus, atopado en Liñarán, Sober.

Fig. 6 Altar votivo adicado por Claudius Gauce(?) Ascrierus(?) aos Larebus Vialibus, atopada en Castillós.

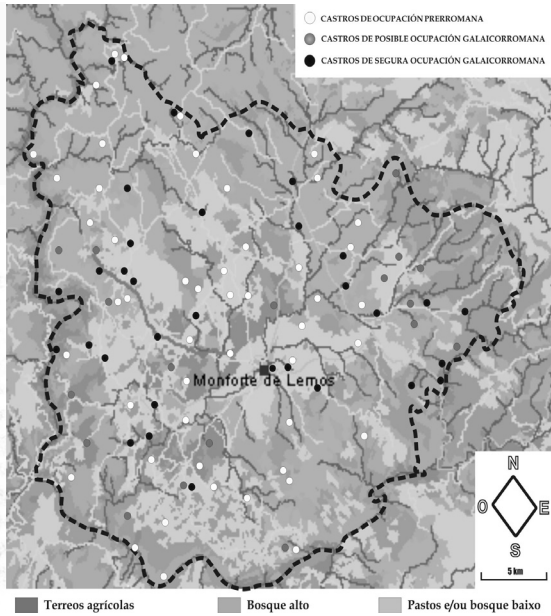

Fig. 7 Mapa coa localización de asentamentos castrexos –prerromanos e romanos– na Terra de Lemos en base a os usos do solo. Obsérvase que a maioría dos castros do sector oriental son de época romana e relacionados –de maneira directa ou indirecta– coa explotación mineira da zona.

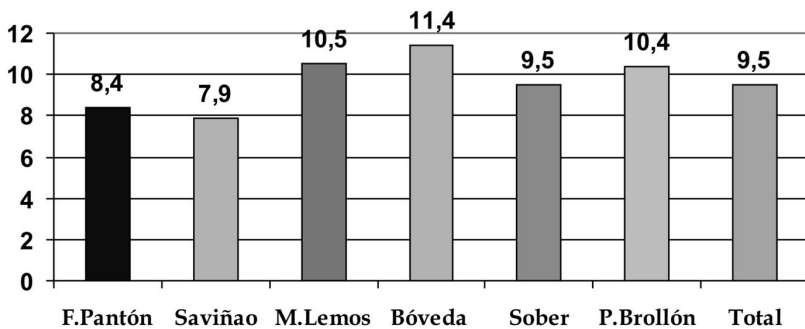

Fig. 8 Gráfico de distribución de castros na Terra de Lemos por concellos (1 castro cada X Km²).